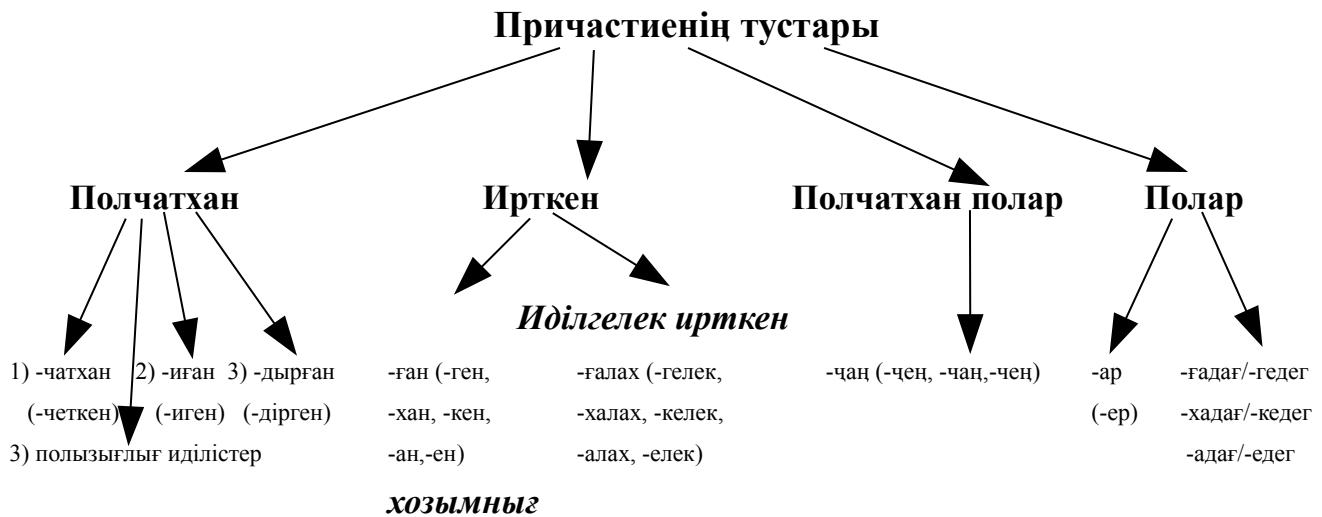

Ирткен, полчатхан-полар, полар тус причасиелері

Ирткен тус причасиелері

Хакас тілінде ирткен тустың ікі причастие формазы пар:

- а) **-ған (-ген, -хан, -кен, -ан, -ен)** аффикстіг;
- б) **-ғалах (-гелек, -халах, -келек, алах, -елек)** аффикстіг.

-ған (-ген, -хан, -кен, -ан, -ен) аффикстіг ирткен тус причасиезі

Иділістің өёніне алай төстігіне **-ған/-ген** (гласнайларға паза, **ғ**, **г**, **ң** согласнайлардаң пасха, ўннің согласнайларға тоозылчатса), **-хан/-кен** (түных согласнайларға тоозылчатса), **-ан/-ен** (**ғ**, **г**, **ң** согласнайларға тоозылчатса) вариантының хозым хоздылып пүтче. Гласнай тапсаға тоозылчатхан иділістерде фонетика законы хоостыра **ғ**, **г**, **ң** согласнайлар ікі гласнайның аразына кір парза, түс халчалар, орныларында узун гласнай пүт парча. Көздімнеге: *Мин хаарған итті чідім. Ічем хаарған итке праизы хынча. Ағам ёскірген ағастар пәзік пол партиялар.*

Че:

Сыйлаан (сыйлаған) книгалар ибде халзыннар, пасхаларын библиотеказар пирибізерге чарир. Ёюрем сыйлаан книгаларны ам даа мин хайраллапчам. Атхан ух айланмаңаң. Мин атхан ух таңмаа теен парған. Қицее тартхан хырада хустар

чыыл партиыр. Пабам тартхан хырада чир нымзах полған. Ічем саған інектің сүді көп полтыр. Саалған інектерні чаҳсы азырааннар.

Итірбінчеткен формазы, тус хозымы иділістің итірбінчеткен ёёніне хозылып, пүтче: *садылбаан* (<садыл+**ба**+**ған**) книгалар, *кёрбеең* (<**кёрбे**+**ген**) чир, *паспаан* (<пас+**па**+**ған**) пічік.

Чоохтағда пу причастие, пасха причастиелерőк чіли, ёёнінде қарытхы полча: ...позы суғ хазында хұрутхан итнең хұрутхан пызылахты кимір сыйхан. (НД). Оол, пазын тёбін тудып, пызырең чілең салдапчатхан (ИК). Кинетін ол чайа тасталған хум-палгаста улуғ істер көр салған (МТ).

Піс қорғен хорғыстығ чааны

Ам ёскен төллер көрбезін! (МК)

Пірееде **-ған** (-ген) аффикстіг причастие чоохтағда, иділістің алнында турып, аны қарыдып, **хайди?** сурыға нандырча. Андада ол обстоятельство полча. Пірееде оларның палғалысчатхан сўстері пар полчалар:

*Хыс пала, андар айланып, көрібіссе, часпынаң аның о тұзындағы чиит оол мылтығын тайан салған турча (МК). (**Хайди турча?** – тайан салған турча. Сын ондайнаң “тайан салып” поларға кирек).*

*Яқын ат юстүнде хыйын одырыбыссан килир (ВК). (**Хайди килир?** – хыйын одырыбыссан килир. Сын ондайнаң “одырыбызып” поларға кирек).*

Иділгелек ирткен тус причастиеzi

Иділгелек ирткен тус причастиеzi, иділістің ёёніне алай төстігіне **-ғалах** (-гелек, -халах/-келек, -алах/-елек) хозым хозылып, пүтче. Хайдағ иділістерге хозымның хайдағ вариантыны хозылчатханы **-ған** (-ген, -хан/-кен, -ан/-ен) хозымнина толдыразынаң тёйі.

Пу причастие формазы итірбінчеткен тузалығ полча. Ол чоохтанчатхан тустың алнында иртірілбеен, че соонаң иртірілері сахталчатхан (сағылчатхан) действиені таныхтапча. Көзідімнер: *тоозылғалах тоғыс, килгелек палалар,*

пышхалах чистек, сыххалах күн, ёскелек порчолар.

Чоохтағларда пу причастие, ёёнінде ідőк чарытхы полча: Ұзурлығалах хуруг
хоолғаннар чил-танға ам даа сығырыс турғаннар (Ф.Бурн.). Оортакта кёгер
турған тағлар кистінде ам даа турғалах күн азыр сустарын сыгар салтыр (Н.Т.).

Пирілген чоохтағларда **-ғалах** (-гелек) причасиелер паза оларның
полызиинанақ пүткен чоох кизектері чарытхы полчалар. Че предмет тузалығ пол
парзалар, чоохтағның пасха даа членнері полып киректелчелер.

Полчатхан-полар тус причасиезі

Пу причастие, иділістің итірчеткен алай итірбинчеткен ёёніне **-чан** (-чен,
-чан/чен) аффикс хоздылып, пүтче: төгінчан чир. Гласнайларға паза ўнніг
согласнайларға тоозылчатхан ёённерге **-чан/-чен** вариантар, туных
согласнайларға тоозылчатханнарына **-чан/-чен** вариантар хоздылчалар: төгінчан
чир, тынанчан күн, пирчен ахча, сатчан ниме, покчен сан.

Итірбинчеткен формазы, тус хоздымы иділістің итірбинчеткен ёёніне хоздылып,
пүтче: садылбачан (<садыл+**ба**+чан) кёгенектер, паспачаң (<паспа+чан)
төгіс.

-чан (-чен) аффикстіг причастие аллығ тузалығ форма полча. Ол
полчатхан даа, полар даа тусха теелчеткен признак-действиелерні таныхтапча.
Полчатхан тусха теелчеткен действие ёёнінде предметтің тобле, хачан даа
полчатхан, аның чарылбас пілдірии полча. Аннаңар піреे істезігчілер, пу
формадаңар, аллығ полчатхан тусты таныхтапча тіп, пасчалар. Көзідімнер:
Тұрчедең құйғұрчен аттарға мүнчеткен кізілер алтанғлаан (ФБ) - полар тус.

Чоохтағларда пу причастие, ёёнінде ідőк чарытхы полча: Госпиталь
настығы агаа төгінчан кабинедіcek таap пирген (Н.Т.). Хан тартаң оттар
салғап, пүрлернең Сабистің холын сарыбысханнар (НД).

Халғанчы чоохтағларда **-чан** аффикстіг причастие предметтің тобле признакы
полчатхан действиені таныхтапча.

Полар тус причастиелері

Хакас тілінде ікі полар тус причастиелері пар:

- 1) **-ар/-ер** аффикстіг
- 2) **-ғадағ (-гедег)** аффикстіг

Öн полар тус причастиезі, иділістің төстігіне алай öніне **-ар (-ер)** хозым хоздылып, пүтче: *тогынар чир, ўгренер палалар, хазар оймах, chooxтиp chooғым.*

Гласнайға тоозылчатхан иділістерде, **-ар (-ер)** хозымны хосса, иділістің соондағы гласнай паза хозымның гласнайы **И** гласнайға айлан парча: *узип пала, тёлиp ахча.*

Пу полар тус причастиенің итірбінчтікен формазы **-бас (-бес, -пас/-пес, -мас/-мес)** хозым полызиинанаң пүтче: *сыдабас кізі, чөрбес аалчы, садылбас киптер, ўреbес көгенек, соммас чир, тоспас харын, ёспес ағас.*

Тузазы: **-ар (-ер)** хозымның полар тус причастиезі chooxтанғаннаң соонаң иртірілер алай иртірілбес признак-действиені таныхтапча. Көзідімнер: *Ол оңдайнаң капитан аттарны көрглен, армия парап аттарны прай чара палгаттырған (И.К.). Колька, парап чирін көзідіп, пазын икіпче... (АК).*

Полар тус причастиезі, полчатхан-полар тус причастиезің чіли, удаа предметтің тёölе (сыбыра полчатхан) пілдіриин таныхтапча. Көзідімнер: *Инчи кізінің чүреене турап ниме пар ба ни? Тыс пілбес асах. Айағ пілбес кізілер.* Пирілген chooxтағларда полар тустағы причастиенің орнына полчатхан тус причастиезін турғызарға чарир: *Айағ пілбес (// айағ пілбинчтікен) кізілер.*

Чоохтағларда пу причастие, öнінде ідöк чарытхы полча:

Полар тус причастиезі, пасха причастиелерөк чіли, предмет тузалың пол парып, öнінде тартылғы формада существительнайларға төйй хубулчалар, chooxтағда чарытхыдан даа пасха членнер полып киректелчелер.

Ікінчі полар тус причастиезі иділістің төстігіне алай öніне **-ғадағ (-гедег, -хадағ/-кедег, -адағ/-едег)** хозым хоздылып пүтче. Хайдаг иділістерге хозымн хайдаг

варианттары хозылар **-ған** (-ген...) хозымның хозылчатханына төйй. Гласнайға тоозылчатхан иділістерде ідőк **F**, **Г** согласнайлар, ікі гласнайлар аразында пол парып, түс халчалар, орнында узун гласнай тапсағ пүт парча: *төгүн-ғадағ оол, көр-гедег кино, сап-хадағ от, ит-кедег төгүс, чуртаадағ (<чурта-ғадағ) аал, сағ-адағ інек.*

Итірбінчеткен формазы, иділістің итірбінчеткен ёёніне **-ғадағ** (-гедег) хозым хоздылып, пүтче: *төгүнмаадағ (<төгүнма-ғадағ)* машина, *чагбаадағ наңмыр, килбеедег аалчылар.*

Тузазы: Пу форма, чоохтанчатхан кізінің сағызынаң паалаанынаң, иртірілгедег алай иртірілбеедег пілдіріг-действиені таныхтапча.

Тузаланчаң литература

1. Хакас тілі. Морфология. 021700.02 Филология (Хакас тілі паза литература) специальностьча ўгренчеткен студенттерге ўгредіг пособие / филнд Карповтың В.Г. редакциязынаң. – Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң Хакас хазна университедінің изд-возы, 2004. – 220 с.
2. Грамматика хакасского языка / Под ред. Баскакова Н. А. – М.: Наука, 1975.
3. Дыренкова Н.П. Грамматика хакасского языка. – Абакан, 1948. – 124 с.
4. Карпов В.Г. К проблеме о частях речи в хакасском языке // Ежегодник Института саяно-алтайской тюркологии. Вып. V. – Абакан: Изд-во Хакасского гос. ун-та, 2000. – С. 15-24.
5. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
6. Хакасско-русский словарь / Под ред. Баскакова Н. А. – М.: Главиздат, 1953. – 485 с.
7. Хакасско-русский словарь / Под ред. Субраковой О. В. – Новосибирск.: Наука, 2006. – 1114 с.